

УДК 373.5.015.31:172.15

DOI: <https://doi.org/10.24919/2308-4634.2022.255993>

Ольга Гершуненко, пошукач кафедри педагогіки та освітнього менеджменту
Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини
Дмитро Пащенко, доктор педагогічних наук, професор
професор кафедри педагогіки та освітнього менеджменту
Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини
Наталія Примаченко, кандидат педагогічних наук
Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка

РЕСУРСИ ОСВІТНЬОГО СЕРЕДОВИЩА ЛЦЕЮ ДЛЯ ФОРМУВАННЯ ГРОМАДЯНСЬКОЇ АКТИВНОСТІ УЧНІВСЬКОЇ МОЛОДІ

У статті йдеться про необхідність формування громадянської активності ліцеїстів, обґрунтовуються погляди на освітнє середовище закладу освіти різними вченими, розглядаються критерії освітнього середовища для формування громадянської активності; визначаються основні сутнісні характеристики освітнього середовища та необхідні ресурси для формування громадянської активності ліцеїстів.

Ключові слова: громадянська активність; освітнє середовище; критерії освітнього середовища для формування громадянської активності старшокласників; ресурси освітнього середовища, сутнісні характеристики освітнього середовища.

Літ. 11.

Olga Gershunenko, Searcher of the Pedagogy and Educational Management Department
Uman Pavlo Tychna State Pedagogical University
Dmytro Pashchenko, Doctor of Sciences (Pedagogy), Professor, Professor of the Pedagogy and
Educational Management Department Uman Pavlo Tychna State Pedagogical University
Nataliia Prymachenko, Ph.D. (Pedagogy), Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University

RESOURCES OF THE LIGHTING CENTER OF THE LYCEUM FOR THE FORMATION OF THE PUBLIC ACTIVITY OF YOUTH STUDENTS

The article considers four areas of studying the environment as one of the factors in the development of students' personality; environment as a factor influencing the formation of the child's personality: the environment as an object of pedagogical influence, and as an active force: the environment is necessary for the formation of personality in the right direction for society, using both organized and natural influences; environment, in particular the social environment that affects the development of the child's personality. The article also analyzes the different views of scientists in the educational environment aimed at the formation of civic activity. The civic activity of a high school student is defined as an integral quality that ensures his readiness for active, conscious and responsible participation in society, based on respect and trust in citizens, society and institutions of government and able to constructively build relationships with himself, others and society. The essential characteristics of the educational environment that creates conditions for the formation of civic activity of lyceum students are analyzed.

The following criteria have been identified that would help determine whether the educational environment creates conditions for self-development of lyceum students and show their civic activity: saturation (resource potential); structure (method of organization); social and psychological security of the environment, free from the manifestation of psychological and pedagogical violence, which may be manifested in the emotional, personal and communicative characteristics of its subjects; the presence of positive emotional experiences; functional comfort; ergonomics.

The analysis of the peculiarities of the educational environment of the lyceum, allowed to identify the following essential characteristics: the social-partnership nature of relations and interaction with the subjects of the educational process, public organizations; openness; developing character; security. The structured and resource-rich educational environment of the lyceum creates conditions for the development of lyceum students and the formation of their civic activity, which determines its purpose and functional purpose, in the context of the subject culture of society. The educational environment of the lyceum is a managed and at the same time flexible factor, which indirectly influences the processes of formation of civic activity of lyceum students.

Keywords: civic activity; educational environment; criteria of the educational environment for the formation of civic activity of high school students; educational environment resources, essential characteristics of the educational environment.

Постановка проблеми. Розвиток українського суспільства характеризується стрімкими змінами у багатьох сферах: трансформується суспільна свідомість; реалізується курс для будівництва правової держави, демократичного суспільства, економіки; переглядається система

соціальних і громадянських цінностей та установок [2]. Аналіз нормативно-правових актів України, дає підставу для висновку, що громадянська освіта, державно-громадське управління, формування громадянської активності учнів стали пріоритетними напрямками державної політики у сфері освіти.

В умовах модернізації соціальної сфери, економічних та правових відносин формується новий тип освітньої системи, яка своєю метою ставить підготовку випускників школи, які вміють не лише адаптуватися до сучасних політичних, правових, економічних, соціокультурних змін у суспільстві, а й могли б стратегічно прогнозувати, планувати і визначити свою громадянську позицію, виявляти громадянську активність [5].

Метою статті є ознайомлення з ресурсами освітнього середовища ліцею для формування громадянської активності учнівської молоді.

Аналіз актуальних досліджень. Як свідчить вивчення й аналіз літературних джерел, проблема формування громадянської активності учнівської молоді довгий час не була предметом спеціального дослідження.

Окремі питання, пов'язані з нею, вивчали І. Бех, О. Лютак, С. Панченко, Р. Пасічняк, Л. Потапчук, С. Походенко, Л. Тодорів, А. Швидкий та ін. Важливим напрямом наукових пошуків у галузі педагогіки є дослідження й узагальнення проблем громадянського виховання учнів у працях таких авторів, як Т. Богданова, Ю. Бухалов, Б. Вульф, Ю. Гришаєва, О. Зосимовський, В. Коган, Т. Лапіна, Л. Марченко, В. Мордкович, Т. Мальковська, Л. Панфілова, Л. Титаренко, О. Якуба та ін. Проблеми громадянської освіти учнів в теорії та практиці педагогіки розглядали С. Абрамова, Л. Білик, С. Бойченко, О. Варецька, В. Вдовиченко, І. Грабовський, О. Гуренкова, Л. Канішевська, М. Колесник, Л. Корінна, О. Король, Т. Коростильова, І. Костицька, В. Ксоковський, Т. Кучер, О. Любарська, Л. Манчуленко, І. Магузова, Л. Назаренко, В. Панок, Л. Пістунова, О. Познанська, Ю. Привалов, Н. Ситнікова, В. Скутіна Г. Тарасенко та ін.

Виклад основного матеріалу. На формування громадянської активності учнів впливають різноманітні чинники як зовнішні, так і внутрішні (соціальні, шкільні, сімейні тощо). Визначальним чинником, що впливає на формування громадянської активності, на думку А. Абакумова, О. Назарчук, В. Панова, В. Ясвіна, виступає освітнє середовище. Вітчизняні вчені особливу увагу приділяють проблемі розмежування понять "середовище" та "освітнє середовище", зважаючи на їх різний виховний та освітній ресурс [8].

У тлумачному словнику "середовище" визначається як соціально-побутові умови, обстановка, і навіть сукупність людей, пов'язаних спільністю цих умов. Середовище – це реальна дійсність, за умов якої відбувається розвиток людини [9].

Уперше вчені зацікавились середовищем що оточують людину, та відносинами, які складаються між середовищем й особистістю, на рубежі XIX – XX ст. в Німеччині. Засновником "середознавства" був Адольф Бузман, якого цікавили фактичні відомості про середовище та співвідношення середовища та вихованості [8].

У 20–30 рр. XX ст. вивчення середовища як одного із чинників розвитку особистості школярів відбувалося у трьох напрямках. Представники першого (А. Калашніков, А. Пінкевич) розглядали середовище як фактор впливу на формування особи дитини. Вчені намагалися з'ясувати: 1) як зовнішнє довкілля впливає на формування особистості дитини; як у ньому виявляються прогресивні, шкідливі, реакційні навички поведінки; чи залежать навички від соціально-економічного ставлення; суспільну необхідність відтворення тих чи інших якостей поведінки; 2) методи організації педагогічного керівництва цим впливом, зазначаючи, що виховний процес відбувається у суспільстві та для суспільства.

А. Калашніков в організованому педагогічному процесі виділяє три основні компоненти: 1) дитячий колектив; 2) виховнє середовище (шкільнє та позашкільнє) 3) організатора педагогічного процесу [8]. А. Пінкевич розглядає педагогічний процес як тричленну систему "об'єкт – середовище – суб'єкт" і зазначає, що "у всякому педагогічному впливі можна розрізнити три моменти: 1) того чи тих, хто є організатором цього впливу; 2) того чи тих, хто перебуває під впливом суб'єкта, і, нарешті, 3) те середовище, яке створюється з метою педагогічного впливу" [6, 77].

Другий напрям дослідження середовища був представлений у працях М. Крупеніна, О. Мединського, В. Шульгіна та ін. Вони досліджували середовище і як об'єкт педагогічного впливу, і що діє поряд [8].

Третій напрям дослідження середовища представлено в роботах Н. Крупської та А. Луначарського, які вважали вивчення середовища необхідним для формування особистості у потрібному для суспільства напрямі, використовуючи при цьому як організовані, так і стихійні впливи [8]. На їхню думку, для успішного педагогічного керівництва соціальним формуванням особистості школяра, необхідно вивчати мікро- і макросередовища, визначити їхню

специфіку. Обов'язковим, вони вважали, тісний зв'язок життя мікросередовища з усіма процесами, які відбуваються в країні, та всіма доступними засобами включення школи в активну боротьбу за побудову нового суспільства [6].

Згодом з'явився ще один, четвертий напрям досліджень, представлений роботами П. Блонського, Л. Виготського, Н. Йорданського, С. Шацького, які вивчали безпосередній вплив середовища, зокрема соціального оточення, в розвиток особистості дитини. Л. Виготський зазначав, що "...соціальне середовище містить у собі безліч найрізноманітніших сторін і елементів. Елементи завжди перебувають у найжорстокішому протиріччі й боротьбі один з одним, і все середовище має розумітися не як статична, первісна і стійка система, але як динамічний процес, що діалектично розвивається" [1, 124]. С. Шацький, визнаючи величезну роль середовища, вважав його цінним виховним чинником, який опосередковано впливає на життя дитячого співтовариства у шкільництві та формування характеру школярів [1].

Освітнє середовище розглядалося дослідниками Д. Івановим, А. Мудрик, Т. Ромм, І. Сулімою, С. Шацьким, В. Ясвіним та ін. передусім як необхідна умова становлення та розвитку особистості, що визначає характер життєдіяльності індивіда. Вчені розглядали розвиток особистості учнів як процес, що здійснюється у взаємодії з освітнім середовищем, у ході якого відбувається не тільки присвоєння заданих ззовні норм і цінностей, але й їх індивідуальне конструювання на основі освоєння і перевизначення смислів [4].

Досліджуючи різні аспекти освітнього середовища, Н. Богомолова та О. Назарчук звертають увагу на необхідність активного використання вчителями його ресурсів. Активність вчителів повинна бути спрямована на актуалізацію соціально-важливих цінностей і потреб учнів та дезактуалізацію у свідомості їхніх цінностей та потреб асоціального характеру [6, 8]. На їхню думку, середовище опосередковує дитину спектром можливостей першого та другого порядку. Середовище першого порядку надає можливості, які уможливають споглядання, змагання, спілкування тощо. Середовище другого порядку створює умови, які дають можливість щось мати і вміти. Можливості середовища як першого, і другого порядку створюють умови для формування громадянськості особистості [6].

Проте, як показав аналіз психолого-педагогічної літератури, хоча феномен соціального середовища досить добре вивчений

у педагогіці, проблеми використання ресурсного потенціалу освітнього середовища освітнього закладу для формування громадянської активності учнів ще мало досліджені. Тому важливо визначити ресурси освітнього середовища сучасного ліцею, які дають змогу реалізувати ідеї гуманізації та громадянської освіти у процесі формування громадянської активності старшокласників.

Сучасну громадянську освіту учнів Н. Жидкова визначає як спільну діяльність вчителів та учнів щодо створення освітнього середовища для засвоєння учнями правових знань, формування умінь та соціальних навичок, набуття позитивного соціального досвіду, розвитку громадянських компетентностей в освітньому процесі школи. Метою громадянської освіти, на її думку, є закладення основ правової й політичної культури учнів, сприяння формуванню їхньої громадянської активності [7].

Ми громадянську активність старшокласника розглядаємо як інтегральну якість, що забезпечує його готовність до активної, свідомої та відповідальної участі в життєдіяльності суспільства, засновану на повазі та довірі до громадян, суспільства та інститутів державної влади та здатних конструктивно вибудовувати відносини з самим собою, іншими та навколишнім соціумом. Виходячи з визначення, випливає необхідність розуміння того, якими сутнісними характеристиками має володіти освітнє середовище, що створює умови для формування громадянської активності ліцеїстів.

О. Назарчук виділяє такі сутнісні характеристики освітнього середовища, як: інтегративність; універсальність; широкість; відкритість; взаємодія локальних освітніх середовищ [8]. Ці характеристики, на нашу думку, є важливими, і їх необхідно враховувати в контексті інноваційних змін в освіті, які створюють сприятливі умови для соціального й морального розвитку ліцеїстів, їхнього активного залучення до розв'язання суспільних проблем та формування громадянської активності.

Визначаючи як сутнісні характеристики освітнього середовища комфортність, інтегральну креативність, активність, продуктивність, Л. Семенюк, звертає увагу педагогічних працівників на проблему взаємодії учнів з освітнім середовищем. Вона зазначає, що старшокласник у процесі взаємодії із освітнім середовищем розв'язує завдання щодо забезпечення своїх потреб та інтересів, використовує його як захист від руйнівних впливів зовнішнього середовища. На її думку, підтримка комфорту в освітньому

середовищі залежить від педагога, його духовно-моральних якостей, громадянської активності, яка дає змогу визначити міру насиченості та якості інформаційних потоків у середовищі [11]. О. Баранков поняття інтегральної креативності трактує як особливу характеристику освітнього середовища, що виражається у здатності підтримувати навчання, творчу, громадянську активність учнів, стимулювати естетичний відгук, гуманне ставлення до навколишнього світу та творчий пошук розв'язання поставлених проблем [4]. В. Сазонов характеризує освітнє середовище як “розвиткову”, “творчу”, стверджувальну систему, яка створює умови для розвитку в учнів певних здібностей, освоєння компетенцій, найкращих можливостей для самоактуалізації і самореалізації особистості [9]. У такому середовищі учень має можливість вибирати й пробувати здійснювати різні види діяльності, а саме: соціальне чи громадянське проєктування, самоврядування, дослідницьку діяльність, що уможлиблює формування громадянської активності [3].

Погоджуємося з думками авторів, що ці характеристики освітнього середовища сприяють утвердженню в учнівському колективі соціально значимих цінностей та поваги до традицій освітнього закладу.

Чотири типи сучасного освітнього середовища, що мають різний характер впливу на старшокласників та формування їхньої громадянської активності виділяє М. Савченко, це – доброзичливе середовище, в якому учні усвідомлюють себе суб'єктами діяльності; формалізоване середовище, яке організується дорослими для дітей, але без їх активної участі, з переважанням позиції “дитина – об'єкт виховання”; аморфне, з відсутністю гуманних відносин між людьми; агресивне, що виштовхує дитину за межі школи [10]. Ці характеристики допомагають виявити потенціал освітнього середовища та використати його для формування громадянської активності.

Психологи (І. Абакумова, І. Баєва, І. Бех, В. Панов та ін.), вивчаючи освітнє середовище закладу освіти, особливу увагу приділяли виявленню його сутнісних характеристик. Вони виділили такі якісні показники: емоційність, соціальну активність, домінуючість, узгодженість, мобільність, керованість, неоднорідність, незалежність, відкритість, комунікативність, взаємопов'язаність, згуртованість [5].

Нам імponує думка І. Беха, що освітнє середовище може розглядатися як розвиткове, якщо воно забезпечує можливість задоволення та розвитку суб'єктом своїх потреб на всіх

ієрархічних рівнях; а також допомагає засвоєнню особистістю соціальних цінностей та органічної трансформації їх у внутрішні цінності, що особливо важливо у процесі формування громадянської активності учнів [5]. Увесь комплекс таких можливостей, що забезпечуються конкретним освітнім середовищем, і становить його розвитковий психолого-педагогічний потенціал.

Визначаючи розвитковий характер освітнього середовища, ми зупинилися на таких критеріях, які допомагали б визначити, чи створює освітнє середовище умови для саморозвитку ліцеїстів та проявити їхню громадянську активність. Стосовно системи ліцею було виділено такі критерії: насиченість (ресурсний потенціал); структурованість (спосіб організації); соціально-психологічна безпека середовища, вільного від прояву психологічного та педагогічного насильства, яке може виявлятися в емоційно-особистісних та комунікативних характеристиках її суб'єктів; наявність позитивних емоційних переживань; функціональна комфортність; ергономічність.

Проведений нами аналіз особливостей освітнього середовища ліцею, у якому створюються умови для формування громадянської активності учнівської молоді, дав підставу виділити такі його сутнісні характеристики:

- соціально-партнерські відносини та взаємодія із суб'єктами освітнього процесу, громадськими організаціями, характеризує сферу відносин взаємодії в контексті соціокультурної ситуації розвитку;

- відкритість – забезпечує обмін інформацією між зовнішнім та внутрішнім середовищем ліцею, можливість розширення освітнього середовища залежно від індивідуальних освітніх інтересів, потреб учнів;

- розвитковий характер, що визначає можливість для саморегуляції, самореалізації та самовизначення учнів; для засвоєння особистістю соціокультурних цінностей громадянського суспільства;

- безпека – забезпечує свободу від прояву психологічного та педагогічного насильства, створює можливість ліцеїстам і педагогам конструктивно взаємодіяти та вибудувати гуманні відносини.

Освітній простір, спрямований на формування громадянської активності учнівської молоді, передбачає виявлення ресурсного потенціалу освітнього процесу ліцею, а саме: змістово-структурний освітній ресурс; змістовно-методологічний освітній ресурс; виховно-освітній ресурс; методико-технологічний освітній ресурс.

РЕСУРСИ ОСВІТНЬОГО СЕРЕДОВИЩА ЛІЦЕЮ ДЛЯ ФОРМУВАННЯ ГРОМАДЯНСЬКОЇ АКТИВНОСТІ УЧНІВСЬКОЇ МОЛОДІ

Змістово-структурний освітній ресурс формування громадянської активності ліцеїстів передбачає конструювання освітнього процесу, що сприяє засвоєнню студентами громадянських знань, громадянських цінностей. Це стосується визначення змісту освітнього процесу ліцею, його структури з урахуванням впливу сучасних чинників. Один з компонентів змістово-структурного освітнього ресурсу формування громадянської активності ліцеїстів – навчально-виховні модулі, які ми розглядаємо як ресурси-засоби: модуль викладання суспільних дисциплін, які передбачають використання особистісно орієнтованих педагогічних технологій, спецкурси; модуль окремих громадянських тем або проблем, що вивчаються у межах гуманітарних предметів; модуль організації позанавчальної діяльності, яка сприяє розвитку громадянської активності ліцеїстів; освітні програми в експериментальній роботі представлені як ресурси-засоби, їх цілі пов'язані з характеристикою громадянських компетентностей, способами їх формування, відбором навчального матеріалу.

Визначені умови перетворення освітнього процесу ліцею на ресурс формування громадянської активності ліцеїстів: зацікавленість ліцею у формуванні громадянської активності учнівської молоді, використання методів психолого-педагогічної діагностики, знання типів ліцеїстів за ознакою прояву в них громадянської активності, знання рівнів сформованості громадянської активності старшокласників, створення варіативних освітніх програм, які виступають процесуальними характеристиками громадянської освіти, наявність інформаційного та інноваційного освітнього середовища, створення гуманістичного виховного простору.

Отже, структуроване та ресурсозабезпечене освітнє середовище ліцею створює умови для розвитку ліцеїстів і формування їх громадянської активності, що визначає його цільове та функціональне призначення, у контексті предметності культури суспільства. Освітнє середовище ліцею є керованим і водночас гнучким чинником, який опосередковано впливає на процеси формування громадянської активності ліцеїстів. Тож у подальших дослідженнях ресурс освітнього середовища та його сутнісні характеристики мають бути враховані під час створення моделі, що сприяє формуванню громадянської активності учнів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Акімов Д. І. Стимулювання громадянської активності в українському суспільстві як

проблема соціоінженерної діяльності: дис... канд. наук. Харків. 2004. URL: <http://www.lib.ua-ru.net/diss/cont/335925.html>.

2. Аніщенко А. П. Педагогічні умови активізації територіальної громади як фактора соціалізації старшокласників. *Вісник Харківської державної академії культури*. 2009. №2, С. 270–277.

3. Байбородова Л. В. Класному руководителю о воспитательной системе класса. *Формы взаимодействия педагогов, учащихся и родителей*. Ярославль, 1992. 39 с.

4. Баранков О. Г. Воспитание гражданской активности учащихся в разновозрастных группах по месту жительства: дис... канд. пед. наук : 13.00.01. Київ: Киевский государственный педагогический институт імені М. П. Драгоманова, 1992. 232 с.

5. Бех І.Д. Патріотичне і громадянське виховання: пункт зіткнення та лінія розмежування. *Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді*. Збірка наукових праць Інституту проблем виховання НАПН України. 2016. (Кн. 1). С.20.

6. Богомолова, Н. М. Формування громадянина в системі загальноосвітніх навчальних закладів в умовах розвитку громадянського суспільства в Україні. *Наукові записки Ніжинського державного університету імені М. Гоголя. Психолого-педагогічні науки*. 2014. № 4. С. 76–80.

7. Жидкова Н. М. Розвиток громадянської активності старшокласників. *Історія та правознавство*. 2010. № 31. С. 4–5.

8. Назарчук О.А. Образовательная среда школы как условие формирования гражданской активности учащихся: автореф. дис... канд. пед. наук. Ростовский институт повышения квалификации профессиональной переподготовки работников образования. Пятигорск. 2014. 25 с.

9. Сазонов В. Организация воспитательной работы. Москва: Педагогический поиск, 2000. 160 с.

10. Савченко Н.М. Нравственно-правовое воспитание старшеклассников в деятельности классного руководителя: автореф. дис. ... канд. пед. наук. Москва, 1998.

11. Семенюк Л. М. Психология гражданской активности (особенности и условия развития). Воронеж, 2006. 196 с.

REFERENCES

1. Akymov, D. I. (2004). Stymulyrovanye hromadyanskoj aktyvnosti v ukrajinskomu suspilstvi yak problema sotsioinzhenernoyi diyalnosti [Stimulation of civic activity in Ukrainian society as a problem of socio-engineering activities]. *Candidate's thesis*. Kharkiv. Available at: <http://www.lib.ua-ru.net/diss/cont/335925.html>.

www.lib.ua-ru.net/diss/cont/335925.html. [in Ukrainian].

2. Anyshchenko, A. P. (2009). Pedagogicheskye umovy aktyvyzatsiyi terytorialnoyi hromady yak zabolevshykh sotsyallyalizatsiyi starshoklasnykiv [Pedagogical conditions for the activation of the territorial community as sick of the socialization of high school students]. *Bulletin of the Kharkiv State Academy of Culture*. No.2, pp. 270–277. [in Ukrainian].

3. Bayborodova, L.V. (1992). Klassnomu rukovoditelyu o vospitatelnoy sisteme klassa [To the class teacher about the educational system]. *Forms of Interaction of Teachers, Students and Parents*. Yaroslavl, 39 p. [in Russian].

4. Barankov, O. H. (1992). Vospytanye hrazhdanskoj aktyvnosti uchashchykhsya v raznovozrastnykh hruppakh po mestu zhytelstva [Education of civic engagement of students in different age groups at the place of residence]. *Candidate's thesis*. Kyiv, 232 p. [in Ukrainian].

5. Bekh, I.D. (2016). Patriotychne i hromadyanske vykhovannya: punkt zitknennya ta liniya rozmezhuвання [Patriotic and hromadyanske vykhovannya: point zitknennya and line of demarcation]. *The theoretical and methodological problems of raising children and students. Collection of scientific works of the Institute of Problems of Education of the National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine*. (Book. 1). p. 20. [in Ukrainian].

6. Bohomolova, N. M. (2014). Formuvannya hromadyanyna v systemi zahalnoosvitnikh navchalnykh

zakladiv v umovakh rozvytku hromadyanskoho suspilstva v Ukrayini [Formation of the hromada in the system of primordial illuminating primary mortgages in the minds of the development of the hromadyansky suspenstvo in Ukraine]. *Scientific notes of Nizhyn Mykola Hohol State Universit. Psychological and pedagogical sciences*. No. 4. pp. 76–80. [in Ukrainian].

7. Zhydkova, N. M. (2010). Rozvytok hromadyanskoyi aktyvnosti starshoklasnykiv. [Development of community activity of high school students]. *History and jurisprudence*. No. 31. pp. 4–5. [in Ukrainian].

8. Nazarchuk, O.A. (2014). Obrazovatel'naya sereda shkoly kak uslovye formirovaniya hrazhdanskoj aktyvnosti uchashchykhsya [The educational environment of the school as a condition for the formation of civic engagement of students]. *Extended abstract of candidate's thesis*. Pyatyhorsk. 25 p. [in Russian].

9. Savchenko, N.M. (1998). Nравstvenno-pravovoe vospitanie starsheklassnikov v deyatel'nosti klassnogo rukovoditelya [Moral and legal education of students in the activities of the class teacher]. *Extended abstract of candidate's thesis*. Moscow. [in Russian].

10. Sazonov, V. (2000). Organizatsiya vospitatel'noy raboty v klasse [Organization of Educational Work in the Class]. Moscow, 160 p. [in Russian].

11. Semenyuk, L. M. (2006). Psikhologiya grazhdanskoj aktyvnosti (osobennosti i usloviya razvitiya) [Psychology of civic activity (features and conditions of development)]. Voronezh, 196 p. [in Russian].

Стаття надійшла до редакції 11.01.2022

“Без сумніву, всі наші знання починаються з досвіду”.

Іммануїл Кант
німецький філософ

“Серйозне прагнення до будь-якої мети – вже половина успіху в її досягненні”.

Вільгельм Гумбольдт
німецький філолог, філософ

“Перемоги вчать наївних, а поразки – мудрих; успіхи дають одиниці уроків, а невдачі – тисячі. Вчиться на уроках переможених”.

Джефф О'Лірі
американський письменник, лірик

